

utat nyitni 's ösvént verni nemsajnálották, csak nem mintegy Házi Isteneimet úgy tiszteltem. Igen szerencsétlen gondolatnak tartom ugyan az Etelka irojárban, a' magyar köz példabeszédeket azon könyvbe kivánni egybe szedni, melly egy Királyi Házbol való nagy méltóságú Kis Asszony 's több Uri fő rendek történeteit foglalja magába; melly olyan jeles Tudománnyal ékeskedik: de a' munka azért előttem mindenkor böcsősnek marad. A' Balaton mellyéke olyan nagy Világot nem tehet egy vers szerzőnek az elméjibe mint régen Roma 's ma Páris tettek és tehetnek: de azért Horváth Ádámot mégis tiszteltem. Sok fogyatkozás leszen mind addig ezekben mig valaha Nemzetünk Nagygyai és jobb elméji a' fobb és kivált Anya városokba meg telepedvén, 's ottan Társaságokat kötvén, a' Tudományokat a' Világ piattzára viszik. Ajánlom magam Edes Kedves Tiszteletes Uram! kérem szerezzé meg és részeltessen engemis a' Magyar Museum darabjaiba, a' kölcséget örömmel megforditom; lévén különös Tisztelője Tiszteletes Professor Uramnak

alázatos szolgálja
Aranka mp.

a'szállásomon 10. Jan. 789.

Monostori Imre

EGY ELFELEJTETT NÉMETH LÁSZLÓ-INTERJÚ MARGÓJÁRA

Németh László a 30-as évek első felében – főként a *Tanúban* és a *Válaszban* – kifejtett reform-programjának Európa-történettel kibővített összefoglalását az 1935 júniusában befejezett és ugyanez év decemberében (a *Gyásszal* egyidejűleg megjelent *Magyarság és Európa* című esszé tanulmány tartalmazza. Érdemes külön is felfigyelnünk e könyv érzelmi fűtöttségének magas fokára (amihez a korabeli Németh-írások közül alighanem csak a néhány hónappal később írt *Magyarok Romániában* befejező lapjai hasonlíthatók), továbbá a morális felelősség erőteljesen meghatározó szerepére s a tanulmány vallomosságára, prédikátori ihletettségére. Németh László – miként ezt könyvének bevezetőjében írja – „a sorssal merész, önáltatás nélküli farkasszemre” akarja felhívni a magyart. Nem azért mert rémeket lát – hangoztatja –, hanem mert rémeket akar leküzdeni. Könyve írása közben ugyanakkor gondolatainak várható viharos fogadtatása is nyomasztja. Nem illúzió-e mindaz, amit felvázolt, nem körözött-e túlságosan magasan tárgya felett – töpreng el a tanulmány utolsó lapjain: „érezem – írja –, hogy ezt az aggályt mint vádat, ajkbiggyesztést, hahotát veri rám vissza hamarosan a világ.” Németh László ebben az esszéjében is „üdvösségének nagy ügyét” hajszolja, de itt is – újra és újra – úgy véli, hogy ezt az ügyet hajszolni „nem illuzionizmus.”

A *Magyarság és Európa* megírásának idején túl van már az Új Szellemi Frontban való részvétel megpróbáltatásain, de a *morális kötelességből* vállalt, mondhatni tudatos önáltatás szerepének az eljátszása a reformtörekvések kudarca után is rendkívül éles és hosszú évekig tartó belső konfliktusok forrásává válik. Történelemszemlélete végleg elkomorul, s egyre inkább úgy véli, hogy Magyarország végleg elvesztette annak a lehetőségét, hogy saját sorsát saját maga alakítsa. Romániai utazása (1935 augusztusában) mint konkrét, kézzel fogható valóság sokkolja Némethet: „A magyarság . . . mélyebbre süllyedt, mint történelme során bármikor” robban ki belőle a magyar uralkodó osztályok elleni vád és keserűség.

Rossz közérzetét még csak fokozza a *Magyarság és Európa* baloldali fogadtatása. A *Gondolatban* – emlékezetes *Korunk*-beli vitájuk után újra – Molnár Erik támadja meg. (1936. 2. sz.) „Társadalmak felbomlása kifejezésre jut ideológiájukban is” – írja. „Németh László a felbomló polgári társadalom ideológusa. Érthető tehát, hogy 'nem ismer haladást', hiszen alapélménye a saját társadalmi rendjének nemzetközi hanyatlása.” – Féja Géza bírálata a *Kelet Népében* kevésbé ideologikus, ám annál keményebb: egyenesen kirekeszti a népiek táborából Némethet. A *Magyarság és Európát* úgy értékeli mint olyan írást, amelyben Németh László – úgymond – „ismét támadást intéz a 'népi irány' képviselői ellen . . .” (Kétségtelen: Németh László élesen megbírálja a népi mozgalmat, különösen annak – éppen Féja nevével fémjelezhető – radikális szárnyát.) Féja végkövetkeztetése: „Dilettantizmusával az élet minden területére betör, s csűr-csavár, torzít, mítoszi ködöket kavargat, hogy a mindenáron való

eredetiség festékét magára kenhesse.” (1936. ápr.) – A *Századunkban* – ugyancsak az áprilisi számban – Nagypál István [Schöpflin Gyula] arra a veszélyre figyelmeztet, hogy „a minőségiszocializmust könnyen azonosíthatja önmagával egy nemzeti szocializmus; a magyar kertország álmát egy feudális rendi szemlélet, amely mindamellett sértetlen hagyja az igazán feudális nagybirtokot s a csöppet sem feudális kartelleket.” – Toleráns álláspontot foglal el viszont a *Szocializmusban* Vas István, aki vitázik ugyan – joggal – Németh marxizmusfelfogásával, de végül is az a véleménye, hogy „A szocializmus . . . megengedheti magának, hogy minden életerős gondolatot megemésszen, magába olvasszon és erejétől erősödjék.” (1936. ápr.)

Ilyen személyes életútbeli előzmények után, illetőleg a lényegében elmarasztaló baloldali sajtóvisszhang közepette került sor Supka Géza lapjában, a *Literatura* 1936. május 1-i számában a *Magyarság és Európa* ürügyén Németh László írói munkásságának és magának a könyvnek a bemutatására. Rónay Mária – a lap munkatársa – írásának címe: *Magyarság és Európa. Németh László, az ember, az író, és a kritikus*. A címben jelzett szándéknak megfelelően Rónay Mária a cikk első felében Németh László életútját, írói pályáját ismerteti, s részletesen taglalja a *Magyarság és Európa* fő gondolatait.

A bemutatás után egy interjú következik. E Németh László–nyilatkozatról – később részletesen elemezzük legfontosabb részeit – most csak annyit jegyzünk meg, hogy kötetben sem a felszabadulás előtt, sem azóta nem jelent meg (nyilvánvaló, hogy maga Németh László is elfeledkezett róla). A Varga Rózsa és Patyi Sándor szerkesztette *A népi írók bibliográfiája* (Bp. 1972) Rónay Mária írását a *Tanulmányok, cikkek, vallomások* gyűjtőcím és az *Egyes művek* alatt, a *Magyarság és Európa* kritikái között tünteti fel, de egyik helyen sem jelzi, hogy a cikk interjút is tartalmaz. A *Tudósítások, hírek, interjúk* címszó alatt viszont nem szerepel a Rónay-cikk. Hasonlóképpen regisztrálja a szóban forgó írást *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* megfelelő (még kéziratban levő) kötete is. (Készönöm Vargha Kálmán szíves segítségét, mellyel lehetővé tette a kézirat tanulmányozását.) Itt az *Általános értékelések, portrék, viták és az Egyes művekről* szóló bibliográfiai egységben szerepel a cikk, nem került viszont be a *Nyilatkozatok, vallomások* című részbe.*

Az alábbiakban Rónay Mária írásából a második részt, tehát a Németh Lászlóval készült interjú szövegét közöljük (Németh Lászlóné szíves engedelmével, melyet ez úton is megköszönök).

*

„Könyvének a kultúrára vonatkozó részeiben részletesen beszél Németh László az európai és magyar irodalomról is, meghatározza irányait és értékeli alkotóit. A történelmi rész tulajdonképpen dinamikus váza most készülő Európa-történetének, amelyen már régebben dolgozik.

– Amennyire szívemhez nőtt regényem: a Gyász, annyira nem szeretem ezt a történelmi munkámat, – mondja két újonnan megjelent könyvéről az író.

– Dús alkotó-periódusomban fakadt a regény. Kislányom halála után írtam és a gyász hazugságát akartam kipellengérezni benne. A magamfajta büszke lelkek heroikus képmutatását, akiknek sokkal nagyobb fogalmuk van a gyászról s önmagukról, semhogy felejtetni mernének, amikor már valóban felejtettek.

– *Európa és Magyarság* [sic!] című munkám tulajdonképpen a *Tanú*ban megjelent tanulmányaim összefoglalása, azok számára, akik a *Tanút* nem olvasták. Nem szeretem ezt az írást, mert családórasomat dokumentálja. Amikor írtam: még bíztam a magyar társadalomban, de ma már látom, hogy ez a mai magyar társadalom nem fogja megvalósítani eszméimet. Középosztályunk gyáva és tehetetlen. Legjobb esetben szaval, de a cselekvés elől meghátrál. Ilyenformán ez a könyvem az eszméimet kifejezi ugyan, de reményeim nem. Programmom helyességét ma sem vonom kétségbe, de megvalósításában nem bízom többé.

(Eszembe jutnak a könyv előszavának sorai: 'A tragikus életérzés nem sötétebb, hanem fényesebb, mint a másik. A sors valódi arcába néző ember nem aggodalmasabb, mint a fejlődéshitű, hanem

*Nem regisztrálja az interjút a legfrissebb – egyébként kitűnő – Németh-mű lelőhelyjegyzék, a HARTYÁNYI István összeállításában megjelent *Mutató Németh László munkáihoz* című bibliográfia sem. (Szeged 1983, Somogyi-könyvtár.)

vakmerőbb. A veszély az emberiség legnagyobb ingere. – S ha mi a sorssal merész, önáltatás nélküli farkasszemre akarjuk rábírní a magyart, nem azért tesszük, mert rémeket látunk, hanem mert rémeket akarunk leküzdeni.”)

Szó kerülvén a görög szellemhez való fordulásáról, kérdem: mint áll szemben a Kelettel, amelyről alig tesz említést könyvében. Nem érzi-e fontosnak a magyarság keleti gyökereit és nem találja-e a keleti humanizmust mélyebbnek a nyugatínál?

A távol-kelettel nem foglalkoztam, mert lokális érdeklődésem elsősorban fajtám, aztán Európa felé fordul. De Európában látok egy bizánci-zónát, a római-zónával szemben és ezt igen agasztónak találok, mert úgy látom, hogy Magyarország antropologaiilag és szellemileg is e felé tolódik, ami megsemmisíti azokat a nyugati törekvéseket, amelyek Szent Istvántól Széchenyiig érvényesültek. Én elfogultan nyugati vagyok és rettenve látom, hogyan bizáncosodik el Európa. A szovjet: Bizánc századok óta előkészített s századokra igazolt létformája; a hitlerizmus: a pusztai németiség előrenyomulása: ugyancsak Németország elbizáncosodására mutat. Ami bennünket illet: társadalmunk elbalkániasodik, az Anjouk és Mátyás király nyugati szelleme mindjobban felmorzsolódik nálunk, szellemi életünk pedig, – amely nyugatinak és humanistának vallja magát, – ugyancsak bizánci. Irtózásunk a teremtő naivitástól, könyvtárnok-főlény és meddő csillogás humanizmusa: bizánci 'paideia' ez. Éppen ezért volt az a célom, hogy egy nyugati, de a keletinél nem kevésbé radikális szocializmust teremtsék meg, mert csak ennek az útján lehet már Magyarországot a Nyugat számára megmenteni.

Ez a célkitűzés szerepelt a károlyisták októberi programjában is. Egyetért tehát velük?

– Az októberi forradalomnál nem az eszmékben volt a hiba, hanem abban, hogy kompromittálták az eszmét. Az akkori vezetők jószándékát nem lehet kétségbe vonni, de nem ismerték a magyar népet és nem tudták a helyzet urai maradni. Legnagyobb szerencsétlenség, hogy tizennyolcban nem tudták a haladottabb kormányzati formánál megmaradni, úgy mint a környező államok közül Ausztria és Csehszlovákia. Egyébként én az úgynevezett októbrista eszmék zászlóvivőjének nem Jászi Oszkárt, hanem Ady Endrét tartom és az ő nyomdokaiban haladok.

Az ímént nagyon sötéten nyilatkozott a jövőről. Mit tud mégis azoknak mondani, akik bizakodni szeretnének?

– Keveset. VII. Gergely pápa példáját említhetném talán, aki bukásában úgy látta, hogy az Antikrisztus már itt van és megsemmisíti az Egyházat, pedig egy évtized múlva a keresztes hadjáratok VII. Gergely legkedvesebb eszméit vitték diadalra.

Csendesen beszél Németh László, póztalanul. Heves mozdulatok nem kísérik szavát. Nem szónokol és mégis magával ragad. Úgy érzem, a szelleme olyan, mint a hegytetőről betörő tavaszi szél, amely termő magokat sodor és hullat a rögbé.”

*

E fenti Németh-nyilatkozat tartalmából két kérdés érdemel külön is vizsgálatot: az 1918/19-es forradalmak megítélése és az „elbizáncosodás” problémaköre.

Közismert tény, hogy 1919 bukását az akkori baloldal a saját vereségeként élte meg, s ami még tetézte is a sokkhatást: a fontos történelmi csomópont tanulságainak értékelése a marxista baloldal részéről sem történt meg a 20-as években (sőt a 30-as évek elejétől is csak felemásan). Fellépett viszont a militáns ellenforradalom hivatalos ideológiája, s nem késlekedett óriási méretű és hatású propagandával bizonyítani, hogy 1919 a magyarság történelmének mélypontját jelentette. (Elég, ha csak Szekfű *Három nemzedékére* gondolunk!) A magyar progresszió nem marxista baloldali csoportjainak számos képviselője rendült meg 1919 bukását megélve, avagy 19 tanulságait később megfogalmazva a maga számára – nyilvánvalóan merőben más premisszákból kiindulva, mint Klebelsbergék, illetve Hómanék –, s eléggé általános volt az a nézet, amely lényegében elstetettnek, elhibázottnak, a terror uralmának, illetőleg a magyar fejlődésből *szervesen nem következő* eseménynek értékelte 1919-et.

A „Magyar Keleti Svájc”, a szövetkezeti rendszeren alapuló kisbirtok, a „munkás és paraszti köztársaság” ideált hangoztató Jászi Oszkár például abban látta a bukás egyik fő okát, hogy a nagy tömegbázissal rendelkező szociáldemokrácia nem volt képes létrehozni egy „erősen szocialista irányzatú kormányzást.” Pedig ha ez sikerült volna – tartja Jászi – „akkor Magyarország Középeurópa egyik legreményteljesebb munkás és paraszti köztársaságává fejlődhetett volna ki s elkerülhette volna úgy a

vörös, mint a fehér terror borzalmait, melyek a feudális, klerikális militarizmus diktatúrájához vezetnek." Jászi úgy véli, hogy a proletárdiktatúra „talán jó lehet a kapitalista gazdasági rend erőszakos összetörésére . . . , de teljesen alkalmatlan egy új, fejlettebb és szabadabb termelési és szétosztási rendszer fölépítésére: hogy ha a bolsevizmus továbbterjed, egy új korai középkor elé megyünk . . ." (*Magyar kálvária, magyar feltámadás.* [Bécs] 1920, Bécsi Magyar Kiadó. 81. és 111. l.) – Nem véletlenül idéztük ilyen hosszasan Jászit, hiszen annak ellenére, hogy Németh László nem őt tartotta „az októberista eszmék zászlóvivőjének”, mégis eléggé szembetűnő a hasonlóság közöttük az októberi forradalom 1919-be torkollásának megítélésében. Sőt, a proletárdiktatúra Jászi-féle és a sztálinizmus Németh-féle értékelésében is hasonló lényegű a minősítő metafora: Jászi új korai középkorról, Németh bizáncizmusról beszél. Nyilvánvaló, hogy a két jelenségben – legalábbis formálisan! – közös vonás: a diktatúra ténye az, amit mind Jászi, mind Németh elutasít.

A progresszív magyar értelmiség jelentős részének döbbenete fogalmazódik meg Babits *Magyar költő kilencszáztizentkilencben* című megrázó erejű vallomásában is. Hangsúlyozza ugyan, hogy szégyenérzésre nincs oka, mégis „a Széchenyi döblingi önvádja” gyötri: „rossz politikus voltam, és nem láttam előre, ami következett” – írja 1919 őszén. (Vö. B. M.: *Esszék, tanulmányok.* Bp. 1978, Szépirodalmi Kiadó. I. k. 654–655. l.) „Ami következett”: arról – miként láttuk – Németh László a szóban forgó interjúban így vélekedett: „Legnagyobb szerencsétlenség, hogy tizennyolcban nem tudtak a haladottabb kormányzási formánál megmaradni . . .”

A magyar progresszió kiemelkedő alakja, Erdei Ferenc szárszói beszédében (1943 nyarán) úgy értékeli 1919-et, mint „inkább a külső események hatására, mintsem a belső fejlettsége, érettsége folytán” kirobbant proletárforradalmat, melyben a „felülkerekedett konjunktúra munkásság” játszotta a vezető szerepet. „Az egész proletárdiktatúra a világforradalom feltételezésére épült – értékelt Erdei –, és amikor ez a feltevés kilátástalannak bizonyult, már el is vesztette belső biztonságát ez az uralom, és csak terrorisztikus módszerekkel tudta magát egy ideig fenntartani.” (*A magyar társadalom.* In: E. F.: *A magyar társadalomról.* Bp. 1980, Akad. Kiadó. 358–359. l.)

A külső és a belső politikai erőviszonyok mérlegelése, a magyar fejlődés Erdei által is érintett szervességének a problémája húzódik meg Németh László szóban forgó nyilatkozatának mélyén is. (A kérdés felvetése nem új keletű: a Szekfű *Három nemzedéke új, Ötödik könyve* fő tételére reflektáló *A magyar élet antinómiáiban* már részletesen is szólt róla Németh.) A gondolatmenet másik központi témája – 1918/19 megítélése mellett – ugyanis az „elbizáncosodás.”

E metaforikus fogalom – melyet a kiváló ókortörténész, Németh László barátja, Kerényi Károly is használt – ellentettjének eredete a jeles német néprajzos, Leo Frobenius írásaira vezethető vissza. (Vö. az etióp és a hamita kultúrákról írottakkal a *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens* című munkájában, illetőleg Németh László erre való reflektálásával a *Sanremo naplóban*.) A bizánci lét ama bizonyos ellentette ugyanis a *növényi létforma*, az önmagát szabadon kiteljesítő, az immanens fejlődési forma. A hajlamok, a hagyomány, a belső törvények szabad érvényesülése, akár egyes emberről, akár társadalmakról (civilizációkról) van szó. Németh László rendkívül fontos és sokszor használt kulcsmetaforája lesz a „növényi lét”, egész üdvözüléstanának, de regényhősei (például Égető Eszter) természetének is egyik igen jellemző motívuma. Aligha meglepő tehát, ha Németh politikai esszéiben is számba veszi azokat a lehetséges (ellen)hatásokat, gátló körülményeket, amelyek a növényi létforma kibontakozását akadályozzák. Az ilyen ellenséges környezetet nevezi el – valószínűleg Kerényi nyomán – bizáncizmusnak s a folyamatot elbizáncosodásnak.

Kerényi Károly egyik görögországi levele (1935. szept. 5-i dátummal) a *Válasz 1935/10.* számában jelent meg, s benne a következő mondatok olvashatók: „Mintha volna valami a bizánci lényegben, ami ellensége minden növénynek: a növénynek is.” (565. l.) S hogy mi ez a bizánci lényeg Kerényinél? Két fogalmat társít hozzá magyarzatként: a „gyilkos merevség”-et és a „sivatagszerűség”-et. Egy néhány héttel később írt Németh-esszéjében ugyanez az értelmezés tűnik fel: „Hogy fogta be Bizánc, a merev e lágy pogányságot, ezt szerettem volna kiolvasni az ikongyűjteményből . . .” – írja. (*Magyarok Romániában.* Tanú, 1935. III–IV. sz. 129. l.)

Az elbizáncosodással kapcsolatban utalnunk kell Németh más írásaira is, melyekben e fogalom etnikumra, illetőleg társadalmakra vonatkoztatott tartalma jobban, érzékletesebben konkretizálódik. A magyar viszonyokkal kapcsolatban Veres Péter *Az Alföld parasztsága* című könyvéről szólva Németh László így fejezi be gondolatmenetét: „A népek keveréke s összetételük folyton változik: a magyarságban, úgy látszik, a 'költői' elemek húzódnak vissza a 'ridegek' rovására. Nyugatról így csúszunk

vissza Bizánc övébe s így kerülünk vissza, ahonnt jöttünk, a Szarmata-síkságra. Ha ugyan idejében jön, amit e nemzetalattiak várnak s marad egyáltalán, ami visszakerüljön”. (*Emberek a nemzet alatt*. In: N. L.: *Két nemzedék*. Bp. 1970, Magvető–Szépirodalmi Kiadó. 564. l.) Ebben az összefüggésben tehát az elbizáncosodásnak inkább népkarakterológiai tartalma van s nem politikai (jóllehet a fogalmat Németh László a nyilatkozatában már egyértelműen a magyar viszonyok politikai és társadalmi jellemzésére is használja – mint láttuk). Tény, hogy már a *Tanú* 1934. VII. (febr.) számában közölt *Sztalin: Les questions du léninisme* című ismertetésében (itt még burkoltan) és a *Válasz* 1936. I. számában megjelent *Nyugat és Bizánc*-ban is egyértelműen politikai, államszervezeti és ideológiai minősítésként találkozunk az elbizáncosodás fogalmával. (Ez utóbbi cikk az alapja egyébként a Rónay Máriának adott interjú vonatkozó részleteinek is!)

Németh László az orosz szocialista forradalom folyamatát két, egymástól élesen elhatárolt, sőt szembenálló szakaszként értelmezi a 30-as években. Fejtegetése szerint az első szakaszt Lenin, a másodikat a „tanítvány”, az „orosz pápa”, Sztalin neve és tevékenysége fémjelzi, illetőleg jellemzi. Lenint nagy és kiváló politikusnak tartja, aki „azért vezethette győzelemre az orosz forradalmat – írja 1934-ben a Sztalin-mű kapcsán –, mert a használt elmélet s Oroszország forradalmi valósága benne magában is együtt volt, a marxizmust elfogadta mint alkalmas eszközt, de az esze alatt az orosz valóság ült. Az orosz forradalom Lenin politikai tehetségének a műve.” (26–27. l.) (Azaz Németh László mindenekelőtt mint a *szerves társadalmi fejlődés* törvényszerűségeinek felismerőjét és gyakorlati realizálóját tartja nagyra Lenint!) Ezzel szemben Sztalín – folytatódik a gondolat – „elsősorban a betűben, a fogalmazásban hisz. Lenin szavakat talált a történelem számára, Sztalin a szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet . . . Mint a legtöbb makacsfejú ember, túlbecsüli az elnevezések értékét, a segédfogalmakat összekeveri az eseménnyel; a nyelvet a világgal”. (28. l.) (Azaz Sztalínban ekkortájt elsősorban a kérlelhetetlen dogmatista típusa taszítja Némethet.) S cikke végén felbukkan a „bizánci” *politikai magatartás* lényege is, (jóllehet még nem ezzel a terminus technicusszal jelölve meg): „Ennek az embernek – írja Sztalínról – agyara a marxizmus; ez az ember a saját homloka magasságáig akarja lehúzni az orosz mennyezetet.” (30. l.)

S hogy ennek a dogmatikus és doktrinér felfogásnak mi lett a gyakorlati következménye, arról Németh László – többek között – a *Nyugat és Bizánc* című cikkében szól. Ezen az írásban merev dichotómiaként vonul végig a gondolat, amely szerint a „közös civilizációs-máz alatt Nyugat és Bizánc, ösztönben-szellemben külön terület maradt” (19. l.) –, a sztalinizmus ideológiájának és gyakorlatának lényegét mint klasszikus elbizáncosodási folyamatot teszi kemény bírálat tárgyává. (A bírálat jogossága mellett látnunk kell persze, hogy a Nyugat és a sztálini Szovjetunió merev szembeállításából az *aspektusból* nézve föltétlenül leegyszerűsítés, még akkor is, ha a Nyugat fejlődésének tendenciájában is észreveszi a „bizáncosodás” jellemző vonásait.) „S míg a Nyugat nagy hajlamai egyre súlyosabb gúzsba vergődnek – írja cikkében –, a kulturskizma másik oldalán ott áll új Nagy Konstantinként: Sztalin . . . A bizánci állam sokkal közelebb áll a Szovjethez, mint bármi, amit a Nyugat alkotott. Az állami beavatkozás és irányítás ilyen fokát egyetlen nyugati birodalom sem ismerte; valóságos államszocializmus volt már ez . . . Vallása: épügy mint a Szovjetnek: orthodoxia, igaz tanítás” . . . (21. l.) „Nem kétséges, hogy az orosz szocializmus . . . a bizánci léleknek új adekvát vallást adott. A szovjet Bizánc századok óta előkészített s századokra igazolt létformája lehet.” (22. l.) Németh László szerint a Nyugatban is megvan a hajlam az elbizáncosodásra. Ezt „semmi sem bizonyítja szebben, mint az olasz és német visszahatás, mely míg torzul a nyugati hagyományra mutat, maga is a Nyugat elbizáncosodását szolgálja alaktalan pártjaival.” (Uo.) (A „visszahatás” értelmezésére még visszatérünk.)

Nyilvánvaló, hogy Németh Lászlót is megdöbbenik a sztálini koncepció perek hírei, s egyben meg is erősítik véleményét a bizáncizmus kérdésében. „A bolsevizmus tévedése – írja például a Zinovjev és Kamenyev elleni per idején –, hogy fölöslegesen sok embert ítél halálra s ezzel félelmetesen nagy erőket hívott ki maga ellen.” (*Messziről. Tanú*, 1936. III–IV. sz. 129. l.) – (A gondolatmenet folytatása viszont – ami szerint a fasizmus a sztalinizmus ellenhatásaként, *visszahatásként* jött létre – elfogadhatatlan, történelmietlen okfejtés.)

Az elbizáncosodás gondolatköre valójában akkor és úgy válik igazán Németh László-ivá, ha azt a *minőségszocializmus* teóriája mellé helyezük, illetőleg azzal ütköztetjük. Németh egy későbbi vallomása szerint a sztálini időkben azért nem tudott marxistává lenni, mert „azzal . . . a virtuális huszadik századi szocializmust” adta volna fel. (Vö. *Negyven év*. Bp. 1969, Magvető–Szépirod. Kiadó. 27. l. – Ezzel kapcsolatban azt is meg kell jegyeznünk azonban, hogy Németh a marxizmust valójában a

vulgármarxizmussal, illetőleg annak dogmatikus magyarázatával azonosította.) Németh László természetesen világosan látja azt, hogy a 20-as és 30-as évek három nagy, európai, sőt, világlelentségű történelmi változása (fasizmus Olaszországban, hitleri fasizmus Németországban, valamint a „bolsevizmus” Szovjet-Oroszországban) közül „még mindig Oroszországé a legtöbb jövő” (Vö. *Magyarság és Európa*. Bp. 1935, Franklin. 57. l.), mégsem tartja azt követendő és követhető példának. (Ne feledjük: még a korszak leghaladóbb, népfront jellegű politikai csoportosulása, a Márciusi Front is a programjába iktatta „a pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncélúság és konföderáció” erősen vitatható – és sokat is vitatott –, de mégiscsak élő, létező és hatni tudó gondolatát. Vö. *Válasz*, 1937. 11. sz. 697. l.) Németh László – a már mondottak mellett – azért is fordul el az orosz példától, mert az – véleménye szerint – felment „a magyar problémák végiggondolása és vállalása alól...” (*Magyarság és Európa* 104. l.) A reformban pedig azt mondja, hogy az orosz szocializmus „lehet hasznos, ahol már megvan, de nem lehet eszmény, ahol még nincs...” (*Tanú*, 1935. I. sz. 48. l.) A sajátos Duna-völgyit, a sajátosan magyar lehetőségeket – a minőségiszocializmus és a Kert-Magyarország utópiáját – védi és félti tehát Németh László az orosz szocializmus sztálinizmussá torzult változatától, s e ponton kerül újra egymással szembe, most már a *magyarság sorskérdéseiként* a bizáncizmus és a növényi lét lényegi ellentéte. „A németekkel szemben a fajtánkat kell védenünk, az oroszokkal szemben: *lehetőségeinket*”. – kutatja Németh ama sajátosan Duna-völgyit, sajátosan magyart. (Uo. Kiemelés M. I.) A *szocialista* fejlődést a nemzeti hagyományokra építkező, a felszabadított népi teremtő erő, a „görögös” hajlamok szabad érvényesülése folyamatának és eredményének képzelet el. „Szívja fel a szocializmus magába éppen úgy a huszadik századi (polgár észjárásától jóval függetlenebb) szellemiség ösztönzését, ahogy felszívta Marx a múlt századbeliét” utal a kérdés elméleti gyökerére a Gaál Gábornak válaszoló cikkében. (*A következő lépés*. In: *Kiadatlan tanulmányok*. Bp. 1968, Magvető. I. k. 526. l.)

Németh László az „európai vallás” szellemével sem tartja összeegyeztethetőnek a diktatúrát. Legyen az akár baloldaltól jövő, mint a sztálinizmus, vagy jobboldali, mint a fasizmusok. A *Nyugat és Bizánc* című cikkének végén – hasonlóan az idézett interjú utolsó előtti bekezdésében mondottakhoz – valamiféle megoldást, kiutat keresve csak a *remény* marad meg számára. Az a remény, hogy a „minőségiszocializmus, a Bizánci-mentes szocializmus” álma mégiscsak az „európai vallás” jegyében fog megvalósulni.

Sok évvel később Németh László visszautal a sztálinizmussal kapcsolatos bírálatára. Az időpont: 1959 ősze, a helyszín: a szovjet írószövetség székháza. A *Sztalin: Les questions du léninisme* című, huszonöt évvel korábban írt cikkére utalva a következőket mondja pohárköszöntőjében: „Ezt a cikket bizonyos itteni jelenségek váltották ki, amelyeket azóta itt is megbíráltak, én viszont, mint az Első Péter fordítója jobban megértettem. De azonkívül, hogy Lenint példaként említi, az orosz népet sem sérti egyetlen szóval sem.” (*Élet és Irodalom*, 1959, okt. 23. 3. l.)